

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

«Ұрғашы жылқыны» айтатын болсақ моңғол тілінде бұл мағынада *ge'un* сөзі қолданылады.

Жылқының еркек түріне, яғни, «айғыр» сөзіне эквивалент моңғол тілінде *Ajirya* формасында сақталған. Түркі тілдерінен алынған бұл сөз, *adyir* формасындағы түркі сөзінен сәл ғана фонетикалық өзгеріспен моңғол тіліне енген.

«Жабағы» сөзінің түркі тілдерінде көптеген формалары мен мағыналары кездеседі. Алайда, олардың барлығы жылқының жасына қатысты болып табылады. Ортақ мағынасы екі жасқа толмаған жылқыны білдіреді. Алтай тілінде *jabaga* «екі жасқа дейінгі құлын», башқұрт. *jabak* «күзде туған құлын», қазақ. *Jabaǵı* «алты айдан бір жылға дейінгі жастағы құлын» және т.б.

Берілген барлық формалар ортақ түркі *da бага* формасымен байланысты. Моңғол тілінде осы формаға сәйкес келетін *dagan* «екі жастағы құлын» сөзі кездеседі.

Түркі және моңғол тілдерінде жылқы малымен байланысты лексемалар ең алғашында жекеше түрде пайда болуына қарамастан, көптеген тікелей байланыс сәттері мен орта ғасырдағы өзара қарым-қатынас арқасында, екі тілдің арасында сөз алмасу процесі барысында түркі және моңғол тілдерінің мал шаруашылығы мен агрошаруашылыққа байланысты сөздік қоры өте ұқсас деңгейге жеткен.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.М.Щербак. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва. 1961. С. 92.
2. G.Clauson. Turkish and Mongolian horses and use of horses, an etymological study // "Proceedings of the VIIth meeting of the permanent international altaistic conference" – 1964. – V.10.
3. Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания.-М., 1970. – №4. – С.42-53.
4. Щербак А. М. Ранние тюрко-монгольские языковые связи (УІІІ/ХІУ вв.). – Санкт-Петербург, 1997. – 230 с.
5. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хал- хасского наречия. 2-ое изд.-Москва,1989. – 449 б.
6. Базылхан Б. Қазақ және моңғол тілдері бойынша салыстырмалы зерттеулер. Филология ғылымдары докт. дисс. авторефераты. – Алматы – Улан-Батор, 1993. – 60 б.
7. Севоротян Э.В. "Этимологический словарь тюркских языков" в 4 томах. – М., 1974-1989.
8. Баскаков Н.А. "Тюркские языки", – М., 1966. – 532 с.
9. Кашгарий Махмуд. Дивану лугатий-турк в 3 томах, – Ташкент, 1961-1963.
10. Clauson Gerald, An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.1973. – 362 p.
11. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957. – 292 с.
12. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Перев. А.И.Толкачева. Под ред. И.В.Баскакова. М., 1962. – 373 с.

УДК 81-116.4

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Қадырқұл Дархан
aidarbekova_zhk@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Түркітану мамандығының 4-курс студенті,
Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекші – Айдарбекова Ж.Қ.

Уақыт өте келе сенім мен дін ғылым мен қоғамдағы зерттеулердің өзекті тақырыптарына айналады. Дүние жүзіндегі халықтар сияқты түркі халқының да мыңдаған жылдардан келе жатқан өзіндік наным-сенімдері мен дәстүрлері бар. Бұл дипломдық жұмысымда түркі халықтарының көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі наным-сенімдері мен діни дәстүрлерін зерттеймін. Бірінші тарау түркі халқының шығу тегі мен ислам діні келгенге дейінгі наным-сеніміне арналады. Тәңіршілдік, шамандық, аруақ сияқты салт-дәстүрлерді, діни жоралғыларды, мерекелерді, ғибадаттарды қарастырамын. В.В. Радлов, Л.Гумилев сияқты ғалымдарың дереккөздерін пайдаланамын [1, 46 б.]. Ислам дінінің түркі мәдениетіне, салт-дәстүрі мен наным-сеніміне тигізген әсерін, сондай-ақ түркі контекстінде исламда болған өзгерістерді қарастырамын. Сонымен қатар, мен исламның түркі халқының құрамына қалай кіргенін және оның әртүрлі елдер мен аймақтардағы басқа діндермен қалай әрекеттескенін қарастырамын. Соңғы тарауда түркі мәдениеті мен дінін зерттеуге байланысты жеке тәжірибеммен бөлісемін. Мен әртүрлі елдерде, әсіресе Түркияда байқаған дін мен наным-сенімге байланысты менталитеттегі айырмашылықтар туралы айтатын боламын. Мақаланың мақсаты – түркі халықтарының наным-сенімдері мен діни дәстүрлерінің тарихы мен дамуын талдау.

Мақалада түркі халқының тарихы мен діни дәстүрін түсіну үшін маңызды. Ислам діні келгенге дейінгі және кейінгі кезеңдегі түркілердің діни наным-сенімдерін зерттеу түркі халқының мәдениеті, қоғамы, менталитеті қалай қалыптасқанын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада түркілердің ежелгі наным-сенімдерін талдау және зерттеу, ислам дінінің түркілердің мәдениеті мен қоғамына әсерін зерттеу, сонымен қатар түркілердің қазіргі жағдайын талдау, түркі халықтарының діни өмірі. Жұмыста түркі мәдениеті мен олардың наным-сенімдерін зерттеумен және зерттеумен айналысқан белгілі ғалымдарды қоса алғанда, түрлі дәуірлер мен авторлардың дереккөздері пайдаланылды. Олардың қатарында В.Радлов, Л.Гумилев және басқалары бар. Түркілердің діни дәстүрлерін зерттеу этникалық топтың тарихын зерттеу үшін, сонымен қатар қазіргі түркі халықтарының менталитетін түсіну үшін үлкен маңызға ие. Бұл ғалымдарға, студенттерге, сондай-ақ әртүрлі халықтардың тарихы мен діни дәстүрлеріне қызығушылық танытатын әрбір адамға пайдалы болуы мүмкін. Бұл дипломдық жұмыс үш тараудан тұрады, олардың әрқайсысында түркілердің діни дәстүрлері мен олардың мәдениет пен қоғамға әсері туралы мәліметтер берілген. Бірінші тарауда түркілердің ислам діні келгенге дейінгі салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері, екінші тарауда ислам діні пайда болғаннан кейінгі түркі дәуірі кезеңі, үшінші тарауда діни өмірдің қазіргі жағдайы талданады. түркі халқының. Сонымен, бұл дипломдық жұмыс түркілердің ислам діні келгенге дейінгі және кейінгі кезеңдегі діни дәстүрлерін зерттеуге арналған [2, 18 б.]. Сондай-ақ осы мақалада әртүрлі елдер мен аймақтардағы сенім мен дінге қатысты жеке пікіріммен бөлісемін. Мен Түркияға жарты жыл академиялық ұтқырлықпен бардым және екі түрлі елдегі дін, діл, этикаға қатысты әртүрлі пікірлерді тұжырымдадым. өз ойыммен және басымнан өткен әсерлермен бөлісуге қуаныштымын

Олардың шығу тегі туралы бірнеше гипотеза бар, бірақ бұл сұраққа бірыңғай жауап жоқ. Гипотезалардың бірінде түркілердің «Шинцзю» деп аталатын ежелгі халықтан шыққаны айтылады. Бұл халық Солтүстік Қытайды мекендеген және өзінің техникалық жетістіктерімен, соның ішінде садақ пен жебе жасаумен, металл өңдеу өнерімен және тоқымашылықпен танымал болды. Осы болжам бойынша, Синьцзюдың солтүстікте орналасқан бөлігі батысқа қарай жылжып, түріктер деп аталды. Дегенмен, бұл гипотезаны екіталай деп санайтын басқа нұсқалар бар. Тағы бір болжамда түркілердің моңғол халықтарымен тығыз қарым-қатынаста болғаны және ежелгі моңғолдардан шыққаны айтылады. Бұл гипотеза түркілер мен моңғолдар арасындағы тілдік және мәдени ұқсастықтарға негізделген. Сондай-ақ, кейбір зерттеулер бұл халықтар арасындағы генетикалық байланыстарды көрсетеді. Алайда түркілер мен моңғолдар әртүрлі халықтар екенін алға тартатын басқа да нұсқалар бар. Олай болса, түркілердің шығу тегі – біртұтас жауабы жоқ күрделі сұрақ. Сонымен қатар, түркілер көп ұлтты халық, оның ішінде түрлі этностар да бар. Олардың көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан және мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі болып табылатын көптеген дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бар.

Түріктердің Шыңжаңдан шыққаны туралы теорияны растайтын дереккөздер көне деректер, соның ішінде «Тарихи жазбалар» (Шидзи) және «Хан шу» (Хан шу). Бұл деректерде Шыңжаңның Орта Азия мен Қытайды б.з.б. 1 ғасырға дейін Олар әскери халық болды және мәдениеті, технологиясы және колөнері дамыған [3, 58 б.]. Синьцзю бірнеше тайпаларға бөлініп, олардың назар аударатын бірі «түркілер» деп аталды. Бұл теория бойынша түркілер Шыңжаңдан шыққан және оның тайпаларының бірі болған. Уақыт өте түркілердің өзіндік мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі қалыптаса бастады, кейін ол түркі тілі деген атқа ие болды. Олар да өз аумақтарын кеңейтіп, оңтүстікке Орта Азия далаларына, солтүстікке қарай Сібірге қарай жылжи бастады. Екінші жағынан, түркілер мен моңғолдар арасындағы тығыз қарым-қатынас теориясының да өз жақтаушылары бар. Бұл теория бойынша түркілер мен моңғолдар бір атадан тараған және бір шығыс азиялық нәсілдің тармақтары болып табылады. Бұл теория түркі және моңғол тілдерінің, мәдени дәстүрлері мен діндерінің ұқсастығын айғақтайтын лингвистикалық, этнографиялық және генетикалық деректерге негізделген. Қалай десек те, түркілердің шығу тегі күрделі де сан қырлы мәселе және оны зерттеу жұмыстары күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Сондай-ақ, түркілерді басқа ежелгі халықтармен, мысалы, ғұндармен немесе тунгустармен байланыстыратын гипотезалар бар. Ғұндар мен тунгустар – өзіндік тарихы мен мәдениеті бар екі түрлі халықтар тобы. Дегенмен, ғұндар мен тунгустардың түріктермен байланысы туралы кейбір теориялар бар. Бір гипотеза бойынша ғұндар түріктердің арғы атасы. Олар Солтүстік Қытайда 3 ғасырда пайда болды, және олар жергілікті халықтармен араласатын Орталық Азияның барлық аумағына тез тарады. Кейбір зерттеушілер ғұндар мен түріктердің біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықтың басында Сібірді мекендеген ортақ арғы тегі бар деп есептейді. Тунгустар, тағы бір болжам бойынша, біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықта Сібір мен Моңғолия территориясында өмір сүрген көне түркі тайпаларының ұрпақтары болуы мүмкін. Алайда, зерттеушілердің көпшілігі бұл гипотезаны қолдамайды, өйткені тунгустар мен түріктердің тілдері мен мәдениеттері әртүрлі. Дегенмен ғұндар мен түріктердің ұқсастықтары көп. Екі халық та көшпелі өмір сүрген және Орталық Азия аумағында өмір сүрген. Олардың өмір салты, мәдениеті мен технологиясы ұқсас болды. Сонымен қатар, ғұндар мен түріктердің Қытай, Рим империясы сияқты ортақ жаулары болған және олармен жиі соғысқан. Жалпы, ғұндар мен түркілердің байланысы нақты анықталмаған, бұл мәселеде әртүрлі көзқарастар бар. Бірақ олардың

мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіндегі ортақ белгілері мен ұқсастықтары бұл халықтар арасында белгілі бір қарым-қатынастар мен өзара ықпалдардың болғанын көрсетеді.

Көшпелі түркілер киіз үйлерде өмір сүрді, олар киіз немесе жануар терісімен жабылған ағаш немесе бамбук жақтауынан тұратын жылжымалы тұрғын үйлер болды. Бұл киіз үйлерді бірнеше сағаттың ішінде бөлшектеп, басқа жерге тасымалдауға болады. Түріктер қоныстарын өзен жағасында, орман маңында немесе мал үшін жайылымдық жерлерде таңдаған. Олар табиғатпен тығыз байланыста өмір сүріп, даланың қатал тұрмыс жағдайына бейімделуге мәжбүр болды. Көшпелі түркілердің негізгі кәсібі мал шаруашылығы болды және олар күн көрісі мен тіршілігі мал шаруашылығына тәуелді болды. Олар қой, ешкі, жылқы, бұқа бағып, оларды сүт, ет және басқа да азық-түлікпен қамтамасыз етті. Түріктер қоректену үшін жабайы аңдарды да аулаған. Олар ет, балық, жаңғақ, жеміс-жидек пен көкөністерді жеп, бие сүтінен жасалған ұлттық сусын қымыз ішкен. Олар ет пен балықты ұзақ сақтау үшін кептіруді білген, аң аулау мүмкін болмаған қыста азық ретінде пайдаланған. Олай болса, табиғатпен симбиозда өмір сүріп, өмір бойы соған тәуелді болған түркілердің көшпелі мәдениетінің құрамдас бөлігі болды. Келесі бөлімде түркілердің көшпелі өмір салты нәтижесінде қалыптасқан салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын қарастырамыз [4, 101 б.].

Түріктердің көшпелі тұрмысы олардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына айтарлықтай әсер етті. Олар қауымдық халық болды және табиғатпен тығыз байланыста өмір сүрді, бұл олардың мәдениетінде көрініс тапты. Көшпелі өмір салтының нәтижесінде қалыптасқан түркі дәстүрлерінің кейбіріне мыналар жатады: көшпелі өмір салты; аңшылық, қойшылық; көшпелілердің мерекелері; үлкенге құрмет; қонақжайлылық және т.б.

Қазіргі түркілер Түркия, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қазақстан, Өзбекстан, т.б түрлі елдерде өмір сүреді. Бұл елдердің әрқайсысының өзіне тән мәдени және тілдік мұралары бар, бірақ бүкіл түркілерді біріктіретін ортақ белгілер де бар. Түркілердің қазіргі өміріндегі елеулі өзгерістердің бірі – көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшу. Түріктердің көпшілігі бүгінде қалаларда тұрады және бизнес, өнеркәсіп, білім және ғылым сияқты әртүрлі қызметпен айналысады. Түріктердің дәстүрлі мәдениеті де біршама өзгерістерге ұшырады. Мысалы, қазіргі түркілер көшпелі тамырынан біршама алшақтап кеткенімен, қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, отбасы мен туысқандық құндылық, ұлттық мерекелер мен дәстүрлі тағамдар сияқты көптеген дәстүрлі әдет-ғұрыптарды әлі күнге дейін сақтап келеді. Түркілердің қазіргі мәдениетіндегі ерекше көзге түсетін өзгерістердің бірі – ислам дінінің таралуы мен күшеюі. Түркі елдерінің көпшілігінде ислам негізгі дін болып табылады және көптеген түріктер бүгінде консервативті мұсылмандық дәстүрлерді ұстанады. Сондай-ақ қазіргі түріктердің басқа халықтармен белсенді түрде ынтымақтаса отырып, өздерінің мәдени және тілдік ерекшеліктерін сақтауға ұмтылатынын атап өткен жөн. Мысалы, көптеген түркілер өздерінің мәдени мұрасын сақтау үшін ана тілін үйреніп, түркі тілдерінде кітаптар шығарып, мәдени шаралар өткізеді. Осылайша, қазіргі түріктер өздерінің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сақтай отырып, сонымен бірге қазіргі өмірге бейімделіп, мәдени және тілдік ерекшеліктерін сақтай отырып, басқа халықтармен ынтымақтастықта. Бүгінгі түркілердің діні мен наным-сенімдерін зерттеу бірнеше себептерге байланысты маңызды және уақытылы тақырып болып табылады. Біріншіден, жоғарыда айтылғандай, дін түрік мәдениеті мен болмысын қалыптастыруда орталық рөл атқарады. Түрік халқының әртүрлі діни нанымдары мен әдет-ғұрыптарын зерттей отырып, біз олардың қоғамының негізін құрайтын құндылықтарды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді тереңірек түсінуге болады. Екіншіден, түріктердің діни наным-сенімдерін зерттеу дін мен

саясаттың арақатынасы, қазіргі әлемдегі исламның рөлі және 21 ғасырдағы діни қауымдастықтардың алдында тұрған қиындықтар мен мүмкіндіктер сияқты кең ауқымды жаһандық мәселелерге жарық түсіре алады. Түркия, діни және зайырлы әсерлердің күрделі тарихы бар, басым көпшілігі мұсылман елі ретінде, осы мәселелер мен олардың салдарын зерттеу үшін бірегей жағдайлық зерттеу ұсынады.

Ақырында, бүгінгі түркілердің діни сенімдері мен әдет-ғұрыптарын түсіну мәдениеттер арасындағы түсіністік пен конфессияаралық диалогты дамыту үшін өте маңызды. Барған сайын өзара байланысқан және алуан түрлі әлемде әртүрлі ортадағы және діни дәстүрлерден шыққан адамдар түсіністік пен ынтымақтастық көпірлерін құру үшін мағыналы және құрметпен диалогқа түсу маңызды. Ислам діні келгенге дейін түркі халықтары шамандық, анимизм және көпқұдайшылықтың әртүрлі түрлерін ұстанған. Бұл наным-сенім жүйелері табиғи әлемде терең тамыр жайған және күрделі рәсімдер, құрбандық шалу және рухани тәжірибелерді қамтыған. Шамандық исламға дейінгі түркі халықтары арасында ең кең тараған сенім жүйесі болса керек. Бақсылар адам мен рух әлемі арасындағы делдал ретінде қарастырылды және оларға рухтармен және құдайлармен байланысуға мүмкіндік беретін табиғаттан тыс күштерге ие деп есептелді. Бақсылар әр түрлі ғұрыптар мен рәсімдерді, соның ішінде емшілік, көріпкелдік, қорғау ырымдарын жүргізуге жауапты болды [5, 132 б.]..

Исламға дейінгі түркілердің наным-сенімдерінің тағы бір маңызды жағы анимизм болды. Анимистер табиғаттағы барлық заттардың, соның ішінде жануарлардың, өсімдіктердің, тіпті жансыз заттардың рухани мәні немесе жаны бар деп есептеді. Бұл сенім түркі халқының табиғат рухтарына құрбандық шалу, құдіретті жануар рухтарын қорғауға ұмтылу сияқты түрлі ғұрыптары мен әдет-ғұрыптарында көрініс тапты.

Көпқұдайшылық исламға дейінгі түркі халықтарында да кең тараған. Олар құдайлар мен құдайлардың пантеонына табынатын, олардың әрқайсысының өзіндік ерекше атрибуттары мен күштері бар. Бұл құдайлар мен құдайлар көбінесе күн, ай және жұлдыздар сияқты табиғат құбылыстарымен, сондай-ақ аң аулау және соғыс сияқты маңызды мәдени тәжірибелермен байланысты болды.

Жалпы, түркі халықтарының исламға дейінгі діни наным-сенімдері адам қоғамдары мен табиғат әлемінің өзара күрделі байланысын көрсететін сан алуан және көп қырлы болды. Бұл сенімдер кейінгі діни дәстүрлердің, соның ішінде мұсылман жаулап алушыларының келуінен кейін аймақта пайда болған исламның синкреттік формаларының дамуына негіз болды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л. Древние тюрки. 1989.
2. Элиаде М., Шаманизм. – Киев:София,2000. – 67 б.
3. Тұрсынов. Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Білім, 1976. – 456
4. Багороз-Тан В. Г. Религия как тормоз соцстроителсьтва среди малых народностей Севера. – Материалы по истории сюнну.– М.: Диля, 1973. – 320 с.
5. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 167 б.